

Комерційна освіта в Російській імперії та історія заснування Київського комерційного інституту

Зоя Афанасьєва,
завідувач сектору відділу
бібліотечних збірань та
історичних колекцій НБУВ

Стаття висвітлює проблему комерційної освіти в Російській імперії, подає структуру навчальних закладів та їхнє підпорядкування; розкриває історію заснування першого приватного вищого навчального закладу — Київського комерційного інституту (ККІ) та роль його директора — професора Митрофана Вікторовича Довнар-Запольського — визначного організатора унікального на той час вищого навчального закладу, у складі якого була Фундаментальна бібліотека з розгалуженою системою спеціалізованих бібліотек у відділеннях інституту, бібліотека підручників, Семінар фінансових та економічних наук, Музей товарознавства з лабораторіями та фаховими кабінетами і бібліотеками при них.

Постановка проблеми — розглянути історію заснування першого приватного вищого навчального закладу — Київського комерційного інституту (1906—1920) та роль директора — професора Митрофана Вікторовича Довнар-Запольського — в організації роботи Інституту.

Аналіз останніх досліджень, присвячених започаткуванню та розвитку спеціальної вищої освіти у Російській імперії наприкінці XIX — на початку XX ст., показав, що на цю тему написано ряд наукових робіт, серед яких праці О. Аніщенко, В. Вірченко, О. Пилипенко, Т. Удовицької та ін. Це дає підставу зробити висновок про те, що на сьогодні бракує ґрунтовної багатосистемної праці, яка б усебічно розкривала тему цієї статті [1—4].

Мета статті: на основі науково-архівного матеріалу заповнити існуючу історико-бібліографічну нішу у висвітленні ролі засновника та визначного організатора першого в історії України приватного вищого навчального закладу у м. Києві, професора Університету Св. Володимира Митрофана Вікторовича Довнар-Запольського, який упродовж десяти років керував унікальним інститутом, що невдовзі став популярним і широко відомим не лише у Російській імперії, а й за її межами, завдяки науковим працям професорсько-викладацького складу та його випускникам, які здобували широку загальну освіту і спеціальні знання, що стали в нагоді у різних напрямках приватної, суспільної та державної діяльності.

Ім'я Митрофана Вікторовича Довнар-Запольського добре відоме українським, білоруським, російським історикам і археографам. Справа, якій присвятили себе М. Довнар-Запольський і його однодумці — організація Київського комерційного інституту (ККІ), — не була винятковим явищем у Російській імперії початку XX сторіччя, на цей час вже існувало чимало приватних гімназій. Порушилася і держав-

на монополія в організації вищої освіти. Приватні вищі спеціалізовані навчальні заклади виникали за ініціативою прогресивної професури і фінансово-підприємницьких кіл імперії.

Доречно згадати численні вищі жіночі курси такі, як курси при біологічній лабораторії проф. П. Лесгафта в Петербурзі (1905), Московський народний університет імені А. Шанявського (1908), Санкт-Петербурзькі комерційні курси М. Побединського (1904), курси комерційних знань Є. Ронталера у Варшаві (1904), Московські вищі жіночі історико-філологічні та юридичні курси В. Полторацької (1906), Київські приватні загальноосвітні вечірні жіночі курси А. Жекуліної (1905), бухгалтерські курси Є. Сулімерського у Любліні (1903), Одеські вищі жіночі курси (1909), інші громадські та приватні спеціалізовані навчальні заклади такого типу [5, с. 61—68].

Перша російська революція 1905 р. тимчасово послабила обмеження, які чинило самодержавство щодо вищої школи. Це позначилось також і на діяльності громадських та приватних вищих навчальних закладів. Так, 3 грудня 1905 р. була затверджена доповідь міністра народної освіти І. Толстого, яка дозволяла відкриття приватних (недержавних) вищих навчальних закладів (курсів).

Затвердивши зазначену доповідь, Микола II дозволив відкриття приватних навчальних закладів усіх рівнів. Це був перший крок у створенні правової основи діяльності громадських і приватних навчальних закладів, що спричинило бурхливе зростання їх кількості [5, с. 99—100].

Відтак ініціатива М. Довнар-Запольського добре вписувалася в гасло "вільної вищої школи". Від інших подібних ініціатив її відрізняли: вибір нової суспільно потрібної спеціалізації майбутнього вищого навчального закладу, гарантована винятковим попитом реалізація задуму та працевлаштування заздалегідь очікуваних випускників.

Чимало комерційних закладів характеризувалися серйозним ставленням до викладання спеціальних дисциплін: запрошувалися відомі вчені, забезпечувалася фундаментальна навчально-виховна база. Професорсько-викладацький склад державних університетів та інших вищих навчальних закладів був зацікавлений узяти участь у розробленні проєктів організаційної структури і діяльності нових комерційних інститутів; професори охоче відгукувалися на запрошення викладати в них.

Проєкт заснування вищого навчального закладу комерційних і економічних наук у Києві було представлено ще у 1903 р. Ініціатор цієї справи професор Університету Св. Володимира М. Довнар-Запольський звернувся до Попечительської ради Київського першого комерційного училища з пропозицією щодо заснування при училищі вечірніх вищих жіночих комерційних курсів, наголошуючи, що поширення економічних знань може принести значну користь для міста та Південно-Західного краю в цілому. За сприяння міністра народної освіти 3 грудня 1905 р. Митрофан Вікторович отримав дозвіл на відкриття у Києві жіночих курсів, програма яких складалась із двох відділень: історико-філологічного та економіко-комерційного. У той самий час Міністерство народної освіти вважало "не цілком доцільним" відкриття під своєю егідою вищого комерційного навчального закладу [6, с. 3].

Після реформ у вищій школі, до Міністерства народної освіти від навчально-окружних керівників стала надходити значна кількість запитів про порядок відкриття приватних курсів різних напрямів, у тому числі й комерційних. Щодо

питання про порядок відкриття приватних курсів комерційного ухилу, у розпорядженні від 23 липня 1903 р. Міністерства народної освіти відзначалось, що дозвіл на відкриття зазначених курсів не може бути надано Відомством народної освіти, як не передбачених законодавчими положеннями про комерційні навчальні заклади. На основі затвердженого 25 квітня 1894 р. рішення Державної Ради, комерційні училища, що відкриваються вперше, мали підпорядковуватися Міністерству фінансів. Принагідно зазначимо, що за затвердженням 15 квітня 1896 р. "Положенням про комерційні навчальні заклади", міністр фінансів був наділений правом дозволяти відкриття, окрім спеціалізованих вищих навчальних закладів, також і курсів комерційних знань. Було визнано цілком доцільним, підпорядкування Міністерству фінансів усіх новостворених, що самостійно відкривалися не при навчальних закладах Міністерства народної освіти, курсів бухгалтерії та комерційних знань. Саме таким чином Міністерство фінансів мало надавати дозвіл на їх відкриття [7, с. 39].

Першою самостійною установою з управління народною освітою в Російській імперії була "Комісія із заснування народних училищ", утворена 1782 р. Через 20 років вона стала складовою частиною Міністерства народної освіти (МНО), затвердженого Маніфестом імператора Олександра I "Про заснування міністерств" від 8 вересня 1802 р., яке мало за найголовнішу мету заснування університетів, "виховання юнаків та розповсюдження наук" [8, с. 362—363]. Міністерству підпорядковувалися: приватні та державні друкарні, видання "Відомостей" та різні періодичні видання, народні бібліотеки, зібрання рідкостей, кабінети природничих наук, музеї та школи всіх типів.

Міністерство керувало розробленням статутів та правил для імператорських університетів, середніх та нижчих навчальних закладів; відповідало за призначення та переміщення професорсько-викладацького складу, займалося постачанням навчальних закладів книгами, підручниками та навчальними посібниками. З 1803 р. МНО була також підпорядкована Імператорська академія наук.

Відповідно до Маніфесту "Про розподіл державних справ на особливі управління" від 25 липня 1810 р. до міністерства перейшло управління всіма академіями та навчальними закладами, за винятком військових та духовних.

Наступним Маніфестом "Про загальне заснування міністерств" від 25 червня 1811 р. було додатково визначено сферу діяльності МНО: до відомства міністерства відносилися всі вчені товариства, академії, університети, всі загальні навчальні заклади, окрім духовних, військових та відповідних училищ, які були засновані, насамперед, для освіти юнацтва, що відносились до будь-якої іншої частини управління.

У 1863 р. було проведено чергову реорганізацію МНО, за якою центральний апарат міністерства складався з Ради міністра, Департаменту народної освіти та Вченого комітету, який займався розглядом навчальних програм, оцінкою змісту підручників, проектами статутів вчених товариств та звітами осіб, що мали особисті доручення від МНО. Особливий відділ при Вченому комітеті здійснював розгляд літератури, рекомендованої для народного читання.

Управління вищими навчальними закладами МНО розподілялося між Департаментом народної освіти та Відділенням промислових училищ. Першому були підпорядковані університети, ветеринарні, педагогічні, сходознавчі державні, а також суспільні і приватні інститути та курси вищого типу; другому — інженерні та сільськогосподарські інститути. Однак зв'язок між керівними та підпорядкованими інстанціями неодмінно пролягав через Канцелярію Попечителя учбовою округою, який був наділений широкими повноваженнями. Попечитель був першою інстанцією, яка розглядала клопотання про відкриття нових вищих навчальних закладів. З його докладно обґрунтованими висновками

(позитивними чи негативними) клопотання направлялося до МНО, яке залишало за собою право остаточного вирішення питання [5, с. 175].

У 1881 р. до МНО було передано більшість навчальних закладів, які знаходились у відомстві Міністерства фінансів [8, с. 363].

З 1883 р. у Департаменті народної освіти було відкрито спеціальне відділення, яке відповідало за промислові училища.

У 1884 р. при Вченому комітеті було організовано Відділення з технічної та професійної освіти.

У 1898 р. було започатковано Інспекцію з нагляду за промисловими училищами.

Діяльність Відділення Вченого комітету з технічної та професійної освіти полягала в: а) обговоренні та вирішенні загальних наукових спеціально-технічних та навчально-виховних питань, відповідно до технічної та професійної освіти; б) перегляді спеціальних фахових наукових творів, підручників і навчальних посібників й у підготовці та представленні членами-спеціалістами відділення відгуків про них; в) розробленні та розгляданні проектів програм, правил і статутів, як для промислових училищ МНО, так і для технічних та професійних училищ інших міністерств, які, відповідно до чинного законодавства, представляли до міністерства необхідний пакет документів на розгляд та затвердження.

За клопотанням МНО про посилення особового складу Відділення Вченого комітету з технічної та професійної освіти фахівцями з жіночої професійної освіти вийшла постанова "Про кредит на утримання Відділення Вченого комітету Міністерства народної освіти з технічної та професійної освіти" від 27 березня 1900 р. [9, с. 770—779].

За цією постановою було організовано новий Відділ з жіночої професійної освіти, першочерговим завданням якого було впорядкування існуючих на той час у Російській імперії різнохарактерних нечисленних жіночих професійних шкіл, діяльність яких зовсім не регулювалась ні відповідними керівниками, ні загальними програмами та правилами.

Численні навчальні заклади для професійної освіти жінок зобов'язані були своїм заснуванням переважно приватній ініціативі. Відкриваючись спонтанно, розвиваючись без певного плану, вони функціонували відокремлено й у більшості випадків не мали ні чіткої мети викладання, ні твердо усталеного навчального курсу, ні відповідної організації, ні прав, ні можливостей на працевлаштування їхніх вихованців.

Переважаюча більшість жіночих професійних шкіл і курсів надавала можливість набуття навичок у білошвейному, гаптувальному, плетену, мережану, кравецькому та деяких інших ремеслах, які вважались на той час у Російській імперії суто жіночими професіями.

Новостворений відділ Відділення Вченого комітету розпочав свою роботу восени 1900 р. [10, с. 97].

Міністерство фінансів (МФ) разом з іншими міністерствами було засновано згідно з Маніфестом від 8 вересня 1802 р. Уповодж історії свого існування Міністерство зазнало численних реорганізацій. Протягом 1896—1905 рр. найбільш суттєві зміни торкнулися Департаменту торгівлі та мануфактур (ДТМ), зокрема з виданням 15 квітня 1896 р. Положення про комерційні навчальні заклади при департаменті були організовані особливі відділення, навчальний комітет, засновані посади головного та окружних інспекторів з навчальної частини для нагляду за комерційними навчальними закладами, а також посада інспектора з художньої частини для нагляду за художньо-промисловими навчальними закладами.

При міністерстві була організована Рада з навчальних справ під головуванням товариша (заступника) міністра. З 1 січня 1898 р. у зв'язку з передачею з МНО до МФ мореплавних навчальних закладів були затверджені при депар-

таменті посади інспекторів із нагляду за цими закладами. 19 січня того ж року з метою опікування справами торговельного флоту було засновано Раду з питань торговельного мореплавання та Відділ торговельного мореплавання при ДТМ.

Зважаючи на розширення діяльності ДТМ, законом від 5 червня 1900 р. його було реформовано в "Установи Міністерства фінансів з торгівлі та промисловості" [11, с. 188, 189].

Завідування справами торгівлі та промисловості було покладено на "товариша міністра фінансів, завідуючого справами торгівлі та промисловості" (третій за рахунком товариш міністра).

Установи складались з чотирьох відділів: 1) торгівлі; 2) промисловості; 3) торгового мореплавства; 4) навчального (завідував усіма навчальними закладами МФ, окрім мореплавних).

Указом від 27 жовтня 1905 р. зі складу МФ було вилучено та приєднано до шойно організованого Міністерства торгівлі та промисловості (МТП) установи МФ з торгівлі та промисловості, а також з гірничої та тарифної справи [11, с. 188, 189].

До складу нового Міністерства було включено Головне управління торгового мореплавства та портів.

З Міністерства внутрішніх справ до новоствореного МТП було передано всі справи щодо купецьких товариств, купецьких та ремісницьких управ. Міністром торгівлі та промисловості до лютого 1906 р. був В. Тімірязєв, а з 18 лютого того ж року тимчасово виконуючим обов'язки міністра було призначено М. Федорова [11, с. 188, 189].

Міністр фінансів С. Вітте, який обіймав цю посаду з 1892 по 1903 р., розширив у Департаменті торгівлі Відділ комерційної освіти та провів через Державну Раду "Положення про комерційну освіту", завдяки якому значно зросла кількість комерційних училищ. Зазначене "Положення" підштовхнуло промисловців та комерсантів до заснування комерційних шкіл та безпосереднього управління ними. Завдяки цьому засновники охоче почали надавати кошти на влаштування та підтримку своїх комерційних училищ.

У травні 1894 р. був прийнятий закон "Про підпорядкованість комерційних училищ" Міністерству фінансів, внаслідок чого йому було підпорядковано цілу галузь спеціальної освіти. Цим же законодавчим актом міністру фінансів було доручено розробити нормативні положення про комерційні навчальні заклади [12, с. 1960].

Закон "Про затвердження Положення про комерційні навчальні заклади та розклад посад у зазначених навчальних закладах" дозволив провадити цілеспрямовану політику з розвитку розгалуженої системи комерційних навчальних закладів, визначив їхній статус у відповідності з потребами держави, народного господарства імперії [13, с. 2552—2568].

Зростання економіки Російської імперії підвищувало попит на фахівців у галузі комерції: бухгалтерів, рахівників, комівояжерів, товарознавців, прикажчиків, біржових маклерів, різного роду управлінців, перекладачів, комерційних кореспондентів, спеціалістів у галузі комерційного права тощо. За таких умов дефіцит необхідних фахівців у державі набув особливої гостроти.

Постійно зростаючий попит на комерційні кадри неможливо було задовольнити тільки за рахунок існуючих форм народної освіти. Виникла нагальна потреба організації нової системи комерційної професійної освіти.

Згідно із законопроектом про комерційні навчальні заклади визначилась досить чітка структура комерційної освіти, яка включала чотири основних типи навчальних закладів: а) комерційні курси; б) торговельні школи і класи; в) середні комерційні училища; г) вищі приватні навчальні заклади. Комерційні навчальні заклади усіх типів, підвідомчі МФ, розподілялися на державні та приватні, а також на чоловічі та жіночі.

У "Положенні" передбачалась широка участь товариств, міст, станів та земств у справах розповсюдження ко-

мерційної освіти. При навчальних закладах були організовані Опікунські ради, до складу яких входили представники тих громадських організацій, що брали участь у витратах на їхнє утримання. Держава принципово уникала бюджетного фінансування комерційних навчальних закладів, обмежуючись щорічними субсидіями та одноразовими виплатами окремим навчальним закладам. Головним джерелом фінансування залишалась платня студентів за навчання, що становила 60% від усіх коштів, причому її зростання було незначним (щорічно платня за навчання зростала не більше, ніж на 1%), а також — кошти засновника та інші грошові надходження [14, с. 3361—3366].

За навчання на ВКК дійсні слухачі платили по 40 руб. за семестр, вільні слухачі, котрі бажали вивчати два предмети — 20 руб., а ті, хто бажав вивчити більше двох дисциплін — 40 руб. за півріччя. Додатково сплачувалось за вивчення кожної позапланової іноземної мови по 5 руб. за півріччя. У групі навчалось не більше 25 осіб [15].

Практичні заняття у хімілабораторії для дійсних слухачів коштували 4 руб. Додаткова платня за факультативні (необов'язкові) курси — по 1 руб. за годину протягом півріччя. Вільні слухачі за кожен окремий предмет сплачували по 5 руб. за семестр. Щодо бухгалтерського курсу та комерційної кореспонденції або за практичні заняття в лабораторії студенти сплачували по 10 руб. за годину [16].

Незважаючи на це, кількість студентів комерційних навчальних закладів наприкінці XIX — на початку XX ст. постійно збільшувалася. Поступово у комерційному середовищі формувалася тенденція ширшого залучення фахівців, які закінчили комерційні навчальні заклади різних типів.

Загальновідомо, що у дореволюційній Росії вступ осіб жіночої статі до університетів був заборонений. Проте, враховуючи зростаючу потребу у спеціалістах (з одного боку) та вимоги жінок про здобуття рівних з чоловіками прав на вищу освіту (з іншого), влада надала можливість відкривати приватні курси з університетською програмою, слухачі яких отримували дипломи, що прирівнювалися до інститутських.

Цікаво, що спочатку М. Довнар-Запольський передбачав відкрити комерційні курси тільки для жінок, і лише як виняток приймати на них чоловіків. Існувало побоювання, що приватній особі буде важко одержати дозвіл на спільне навчання осіб жіночої і чоловічої статі, тому що до цього часу університети були відкриті тільки для вступу випускників чоловічої статі всіх типів середніх навчальних закладів, а не тільки гімназій, як раніше, тому напливу юнаків на проєктовані курси не очікувалося.

Митрофана Вікторовича не зупинили організаційні перешкоди на шляху до мети — відкриття приватних комерційних курсів, і він у лютому 1906 р. через Київського генерал-губернатора Миколу Клейгельса подає до новоствореного Міністерства торгівлі та промисловості прохання про дозвіл відкрити у Києві Вищі комерційні курси (ВКК).

Зміцнення матеріально-технічної бази ВКК, а також впевненість у розвитку успіху своєї справи, потреба у якій була своєчасною та актуальною, надали можливість засновнику вищого приватного навчального закладу реалізувати давно поставлені цілі, зокрема розробити та подати на затвердження МТП Статут Комерційного інституту, в який невдовзі були перейменовані курси.

Навесні 1907 р. до Міністерства торгівлі і промисловості був надісланий проєкт Статуту Комерційного інституту, який був затверджений 12 травня 1908 р. А у червні 1908 р., у зв'язку з рішенням МТП про закриття ВКК як самостійного навчального закладу М. Довнар-Запольський остаточно передав Раді Київського комерційного інституту, який виступав правонаступником, майно колишніх комерційних курсів [17, с. 2928].

Таким чином, з цього часу колишні Вищі комерційні курси стали Київським комерційним інституту, який

вступив до нової більш стабільної і конструктивної фази свого існування.

Фактично ж ККІ почав діяти ще до офіційного затвердження свого Статуту. При цьому Митрофан Вікторович не тільки апелював до влади, а й неупинно пропагував ідею нового навчального закладу серед громадськості та місцевих підприємців. І надалі М. Довнар-Запольський продовжував активну агітацію за розвиток комерційних вишів. Так, у грудні 1908 р. він взяв участь у нараді з розроблення законопроекту про вищу комерційну освіту. А в 1913 р. знаходимо його прізвище серед викладачів вищих комерційних навчальних закладів — авторів багатотомного петербурзького видання "Академія комерційних знань".

Перший набір до ВКК налічував 325 дійсних слухачів, 104 вільних, з них 152 жінки та 69 чоловіків [18]. На кінець навчального року налічувалось 239 дійсних слухачів, серед яких — 86 вільних, жінок — 123, чоловіків — 116 [19].

На початок весняного семестру 1907 р. загальна кількість слухачів становила 404 особи, з яких 241 чоловік та 163 жінки [20]. Відзначене скорочення кількості дійсних слухачів, за перший навчальний рік, які вступили на ВКК, пов'язане, головним чином, з тим, що деякі абітурієнти не мали чіткого уявлення про характер викладання дисциплін, дехто намагався поєднати службові та інші денні зобов'язання (лекції проводились вечорами) із заняттями у вищому навчальному закладі.

У першому семестрі 1908—1909 навчального року в ККІ навчався 991 дійсний слухач, з них 118 вільних, жінок — 251 та 740 чоловіків [21, с. 7]. У 1910 р. вже 1931 дійсний слухач відвідував заняття — 357 жінок і, додатково, 120 вільних слухачів [6, с. 37]. Значне зростання кількості слухачів у ККІ, порівняно з ВКК (майже у три рази), свідчить про назрілу суспільну потребу у навчальних закладах такого типу.

Утім, жіноче представництво в ККІ завжди лишалося досить вагомим. Інститут мав два відділення з чотирирічним курсом навчання: комерційно-технічне та економічне. Крім того, для більш детального вивчення деяких галузей знання були започатковані спеціальні навчальні підвідділи: залізничний, страховий, банківський, педагогічний та земсько-міський. У фондах Фундаментальної бібліотеки інституту нараховувалося до 11 тис. томів літератури і 175 найменувань періодичних видань.

У складі ККІ діяв Музей товарознавства, що був відкритий у 1909 р. У списку тих, хто пожертвував йому експонати, знаходимо і прізвище М. Довнар-Запольського. Музей товарознавства ККІ видавав свої щорічні звіти, причому не тільки російською, а й німецькою та французькою мовами.

Назви деяких курсових робіт: "Англійський і російський робітник", "Економічна природа імперіалізму", "Економічні причини війни 1914 р.", "Заробітна плата за Карлом Марксом", "Селянське питання в Польщі в другій половині XVIII ст.", "Економічне становище Польщі в епоху Станіслава Августа" та інші — наочно демонструють високий рівень викладання і реальні знання студентів ККІ з економіки та всесвітньої історії [25, с. 119].

Частиною програми навчання були практичні екскурсії студентів по країні та закордонні відрядження. Географія цих екскурсій дуже різноманітна — у ній і столичні міста, і Кавказ, Поволжжя, Прибалтика, Крим, Сибір, Середня Азія, Туркестан. Студентів відправляли не тільки в європейські країни, аж до Португалії, а й у США, Японію, Туреччину, Персію, Сирію і Палестину, Монголію, Китай. Була складена особлива "Інструкція відрядженням за кордон з науковою метою". Звіти студентів про закордонні відрядження друкувалися в "Ізвестиях ККІ", наприклад: "Торгівля на внутрішньому ринку Німеччини", "Торговий обмін між Росією і Туреччиною".

Варто особливо підкреслити, що підвищена увага в ККІ приділялася вивченню іноземних мов: окрім основних європейських (французької, німецької, італійської), викладалися курси арабської, турецької, китайської, японської.

Кількість студентів досить різко зростала з кожним роком що, безсумнівно, свідчило про популярність і авторитет молодого вишу. У 1913 навчальному році в ККІ опановували науки 4,5 тис. студентів [23, с. 1].

Саме цим слухачам професор М. Довнар-Запольський читав свої курси нової російської історії, історії російського державного права, історії господарського ладу Росії, вів семінар з економічної історії Росії. Відзначимо, що курс економічної історії не читався в жодному навчальному закладі Російської імперії і цілком був розроблений Митрофаном Вікторовичем. Крім нього, у ККІ викладали і вели наукову працю 24 професори і викладачі Київського університету та Політехнічного інституту.

Піврічна платня за навчання в 1913 р. становила на економічному відділенні 50 руб., а на комерційному — 55 руб. [22, с. 76—77].

До того ж, усі абітурієнти, що вступали до інституту, були зобов'язані зробити одноразовий внесок у розмірі 2 руб. на користь бібліотеки навчального закладу. Цей внесок за розпорядженням Ради інституту надходив на рахунок організації особливої бібліотеки підручників та навчальних посібників, призначених для користування слухачами інституту впродовж чотирьох років навчання [22, с. 76, 77].

Життя новоствореного вишу не обмежувалося лише організацією навчального процесу. Велике значення в діяльності інституту мала наукова робота. Головним виданням ККІ були "Известия Киевского Коммерческого Института". Першим відповідальним редактором видання був викладач інституту О. Русов (1847—1915), який поєднував свої основні обов'язки з різнобічною громадською діяльністю. О. Русов передчасно помер 8 жовтня 1915 р. у Саратові, куди під час Першої світової війни тимчасово був евакуйований ККІ. Поховано його 15 жовтня 1915 р. на Байковому цвинтарі у Києві [24].

Відзначимо, що інститут не залишав своїх випускників напризволяще. Адміністрація ККІ вела інтенсивне листування з керуючими банками і начальниками залізниць про рекомендацію слухачів інституту на вакантні посади в ці установи. І, природно, на всіх листах-клопотаннях стояв підпис ректора ККІ, професора М. Довнар-Запольського, чий авторитет у ділових колах держави та за кордоном не підлягав сумніву.

Митрофан Вікторович завжди був серед найактивніших учасників історичних процесів розвитку народної освіти в державі. У реальній економіці він був головою Південно-Західного відділення Російської Експортної палати (її установчі збори відбулися 18 лютого 1912 р. у залі урочистих засідань ККІ), делегатом Першого Південноросійського Торгово-Промислового з'їзду і з'їзду діячів з комерційного судноплавства і портової справи на Півдні Росії (Одеса, 1—8 жовтня 1910 р.), а в серпні 1918 р. він був обраний в організаційний комітет засновників Всеукраїнського Союзу кооперативних домовласницьких організацій [25, с. 126].

Як науковець і педагог Довнар-Запольський організував і десять років керував роботою ККІ; а як видавець — редагував журнал "Наш друг", що виходив у Києві, не кажучи вже про "Известия ККІ", численні статті професора з різних проблем громадського життя і його участь у роботі Петербурзького з'їзду письменників у 1910 р.

Керівництво ККІ вимагало воістину універсальних, енциклопедичних знань і великих організаторських здібностей, якими, безумовно, був наділений М. Довнар-Запольський. Історію створення і діяльності ККІ, при всій багатогранності цього явища, можна розцінювати і як вдалий науково-підприємницький проект того часу. Більше того,

ККІ, будучи підприємницьким проектом у сфері освіти, генерував фахівців, конче необхідних сфері бізнесу, тим самим сприяв значному поживленню економіки в цілому і, таким чином, створював зростаючий попит на свої послуги в державі. Директор інституту неодноразово наголошував на необхідності мати власних висококваліфікованих фахівців в економіці для успішного ведення справ у народному господарстві. Було це веління часу, і Митрофан Вікторович зумів не тільки правильно відчувати нові тенденції, а й, по суті, закріпити у своїх чисельних конструктивних проектах.

У цьому сенсі ініціатива первісної ідеї, а потім створення і керівництво ККІ є одночасно й актом самореалізації особистості М. Довнар-Запольського. Він отримав тут те, чого йому бракувало раніше: майже повну самостійність у рішеннях, можливість блискуче виявити свої незвичайні організаторські здібності, вибудувувати характер і напрям навчального процесу, розпоряджатися кадровою політикою і фінансами молодого вишу, і, на чому необхідно наголосити в першу чергу, — можливість реалізувати свій талант дослідника і педагога, не будучи скутим формальними лабетами казенних установ. І всі ці потреби та можливості М. Довнар-Запольський використовував повною мірою. З ККІ пов'язаний період найбільшої творчої й особистої вдачі вченого. Ніколи раніше і, тим більше, пізніше він не мав такої унікальної нагоди [25, с. 114—130].

Митрофан Вікторович Довнар-Запольський — доктор словесності, історик, економіст, етнограф, автор понад 200 наукових праць з соціально-економічної та політичної історії Литви, Росії, України, Польщі, Білорусі. Вчені-історіографи цих країн і донині визнають видатний науковий внесок науковця, який сам прискіпливо й невтомно досліджував маловивчені історичні періоди і до такої ж старанної сумлінної роботи підготував власну школу істориків, економістів, фінансистів, менеджерів торгівлі [26, с. 267—276].

Кращим пам'ятником авторові є його книги, які не втратили своєї цінності й на сьогодні. Вони вже стали рідкісними, а знайшовши і перегортаючи їхні поживклі сторінки, можна отримати величезну інтелектуальну насолоду спілкування з видатною людиною.

Висновки. Таким чином, комерційна освіта стала закономірним етапом соціально-економічного розвитку Російської імперії того часу і особливо Південно-Західного краю. Прискорення процесів науково-технічного прогресу в державі на рубежі XIX—XX ст. передбачало залучення до ринкових відносин великої кількості населення, а індустріалізація промисловості, яку інтенсивно впроваджував уряд Росії, поставила перед суспільством нові вимоги до рівня освіти та професійних навичок людей, які займалися виробничою та підприємницькою діяльністю, що, в свою чергу, потребувало якісної підготовки комерційних фахівців у значних масштабах.

Уряд Російської імперії під тиском історичної потреби та науково-комерційної спільноти створював необхідні умови для організації комерційної освіти, що сприяло бурхливому розвитку системи економічних, фінансових, юридичних та комерційно-технічних галузей наукових знань. Однак початок Першої світової війни та революційні події 1917—1919 рр. тимчасово призупинили розвиток комерційної освіти як складової частини системи народної освіти Російської імперії.

Сьогодні, коли Українська держава знаходиться на новому етапі свого економічного і політичного розвитку, необхідно, відроджуючи систему комерційної освіти у вигляді недержавних вищих або додаткових спеціалізованих навчальних закладів, уважніше вивчати історичний досвід її становлення на рубежі XIX—XX ст., коли в Російській імпе-

рії створювалися нові суспільні інститути і встановлювалися нові взаємовідносини між державою та суспільством.

Список використаної літератури

1. *Аніщенко О. В.* Розвиток професійної освіти жінок в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Аніщенко Олена Валеріївна ; Центр. ін-т післядиплом. пед. освіти АПН України. — К., 2000. — 20 с.
2. *Вірченко В. В.* Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861—1920) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Вірченко Віра Володимирівна ; НАН України; Ін-т історії України — К., 2006. — 20 с.
3. *Пилипенко О.* Система освіти в Україні на рубежі XIX—XX ст. / О. Пилипенко // Київська старовина. — 2004. — № 6. — С. 31—40.
4. *Удовицька Т. А.* Громадські і приватні навчальні заклади в Україні (наприкінці XIX — початку XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Удовицька Тетяна Анатоліївна ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2002. — 18 с.
5. *Іванов А. Е.* Высшая школа России в конце XIX — начале XX века / А. Е. Иванов ; АН СССР, Ин-т истории СССР. — М. : [б. и.], 1991. — 392 с.
6. *Записка о Киевском коммерческом институте* // Известия Киевского коммерческого института. — К., 1910. — Кн. 4. — 64 с.
7. *Лаурсон А. М.* Частные учебные заведения ведомства Министерства Народного Просвещения. Собрание действующих законоположений и распоряжений о частных учебных заведениях и о домашнем обучении / А. М. Лаурсон. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1912. — 338 с.
8. *Энциклопедический словарь* / Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. — СПб. : Типо-литограф. И. А. Ефрона, 1896. — Т. 37. — 476 с.
9. *Сборник Постановлений по Министерству Народного Просвещения.* — СПб. : Сенат. тип., 1904. — Т. 17. — 2284 с.
10. *Извлечение из всеподданейшего отчета Министра Народного Просвещения за 1901 г.* — СПб. : Сенат. тип., 1903. — 641 с.
11. *Энциклопедический словарь* / Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. — СПб. : Тип. акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1906. — Доп. т. 2 : (Кшбух-Прусик). — 480 с.
12. *Собрание Узаконений и Распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате.*, Полугод. I. — СПб. : Тип. Прав. Сената, 1894. — 2278 с.
13. *Собрание Узаконений и Распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате.*, Полугод. I. — СПб. : Тип. Прав. Сената, 1896. — 2914 с.
14. *Собрание Узаконений и Распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате.* Отд. I., Полугод. I. — СПб. : Сенат. тип., 1906. — 4001 с.
15. *Державний архів м. Києва (ДАК)* — Высшие Коммерческие Курсы. — Ф. 229. — Оп. 1. — Од. зб. 1. — Арк. 6.
16. *ДАК.* — Ф. 229. — Оп. 1. — Од. зб. 1. — Арк. 22.
17. *Собрание Узаконений и Распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате.* Отд. I., Полугод. II. — СПб. : Сенат. Тип., 1908. — 3023 с.
18. *ДАК.* — Ф. 229. — Оп. 1. — Од. зб. 3. — Арк. 15.
19. *ДАК.* — Ф. 229. — Оп. 1. — Од. зб. 3. — Арк. 22.
20. *ДАК.* — Ф. 229. — Оп. 1. — Од. зб. 1. — Арк. 59.
21. *Известия Киевского Коммерческого Института.* — К. : Тип. И. И. Чоколова — 1909. — Кн. 1. — 132 с.
22. *Известия Киевского Коммерческого Института.* — К. : Тип. И. И. Чоколова — 1912. — Кн. 15. — 427 с.
23. *Студенческий бюллетень ККИ.* — 1913. — № 1. — 32 с.
24. *Рахно О. Я.* Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга половина XIX — початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Рахно Олександр Якович ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2003. — 19 с.
25. *Киштымов А.* Киевский коммерческий институт в судьбе М. В. Довнар-Запольского / Андрей Киштымов // Архивознавство. Археографія. Джерелознавство. — 2000. — Вип. 2 : Архивознавчі читання. — С. 114—130.
26. *Афанасьєва З. Б.* Школа Митрофана Довнар-Запольського / З. Б. Афанасьєва // Пам'ять століть. — 2009. — № 1/2. — С. 267—276.